

بررسی مبانی فقهی مسئولیت در برابر بیماری کرونا و تغییر سبک زندگی دینی

عبدالمعید پقه

کارشناسی ارشد رشته الهیات گرایش فقه و مبانی حقوق اسلامی

چکیده

ویروس کرونا بیماری نوظهوری است که در مدت خیلی کوتاه جان بسیاری از انسان‌ها را گرفته و ناقلان این بیماری نقش اساسی در شیوع و انتشار آن را داشته و دارند. بر حسب موازین فقهی ایراد ضرر و خسارت به غیر گاهی عنوان جنایت پیدا کرده است و در باورهای دینی به عنوان عامل انگیزشی اخلاقی، بر رفتارهای بهداشتی و سلامت معنوی مردم در بحران بیولوژیکی پاندمی کووید ۱۹- تاثیر مثبت داشت پیروی جامعه از موازین بهداشتی، انجام خود مراقبتی، مراقبت در منزل، مشارکت خانواده در خدمات سلامت در سطوح پیشگیری با یافته‌های علمی و شواهد دینی همخوانی داشت مردم بنابر شرط مسلمانی، از انجام کارهایی که سلامت خود یا دیگران را به مخاطره می‌انداخت پرهیز نمودند در این پژوهش که با تکیه بر روش کتابخانه‌ای گردآوری شده است.

واژگان کلیدی: کرونا، فقه، سبک زندگی، دین

۲- مقدمه

در حال حاضر بیماری‌های واگیردار نوظهور از نوع کشنده در حال افزایش بوده که سالیانه باعث مرگ بسیاری می‌گردد که از جمله آن‌ها می‌توان به بیماری ناشی از کووید ۱۹ کرونا اشاره کرد و ویروس‌های کرونا گروه بزرگی از ویروس‌ها هستند که می‌توانند حیوانات و انسان‌ها را آلوده کنند و باعث بروز ناراحتی‌های تنفسی شوند این ناراحتی‌ها ممکن است به اندازه سرماخوردگی خفیف یا به اندازه ذات‌الریه شدید باشند در موارد نادر، ویروس‌های کرونای حیوانی، انسان‌ها را آلوده می‌کنند و سپس بین آن‌ها سرایت پیدا می‌کنند این ویروس در حال حاضر تبدیل به عامل بیماری واگیردار جهانی یا به عبارتی، پاندمی شده است. بر اساس اظهار نظر متخصصان شایع‌ترین راه انتقال این ویروس از طریق انتقال قطرات تنفسی فرد آلوده با سرفه یا عطسه صورت می‌گیرد ویروس کووید ۱۹ در مرحله اول از طریق قطرات بزاق یا ترشحات بینی فرد بیمار هنگام عطسه و سرفه منتقل می‌شود بنابراین رعایت آداب تنفسی بسیار مهم است.

ویروس کرونا چنان زلزله‌ای در فرهنگ، اقتصاد، اخلاق، الهیات و روابط ایجاد کرده که می‌توان اظهار کرد که جهان پسا کرونا با جهان پیشا کرونا به طور قطع متفاوت خواهد شد. ویروس کرونا زندگی مردم را تغییر داده و بر رفتار مذهبی و دینی مردم تاثیر گذاشته مناسک عبادی جمعی را تعطیل کرده، حرم‌ها، درب مساجد را بسته و آیین مذهبی تعطیل و تکفین اموات را لغو و محدود کرده است. ویروس کرونا علاوه بر دین به حوزه حقوق عمومی و دستگاه‌های اداری و دولتی را تحت تاثیر قرار داده و دولت‌ها را به حمایت‌های اقتصادی و معیشتی از مردم واداشته است این همه تغییر و تاثیر از ویروسی که اندازه آن یک میکرون هم تجاوز نمی‌کند

۳- بیان مسئله

بیماری کرونا ویروس (COVID19 ۲۰۱۹) یک بیماری تنفسی نوظهور است که توسط یک ویروس جدید ایجاد می‌شود. این بیماری بسیار عفونی و علائم اصلی آن شامل تب، سرفه خشک، خستگی و تنگی نفس است؛ و همچنین با سندرم اختلال حاد تنفسی، شوک سپتیک، اسیدوز متابولیک و خونریزی و عملکرد انعقادی مشخص می‌شود اگر چه علت اصلی انتقال ویروس هنوز قابل بررسی است، اما پژوهش‌ها نشان می‌دهد کرونا ویروس، مشابه سارس می‌تواند از طریق حیوانات مانند خفاش‌ها به انسان منتقل شود.

البته گویا کرونا نیامده که برود و دست کم این ویروس در کنار سایر میکروب‌ها و ویروس‌ها جا خوش خواهد کرد اگر خیلی خوش‌بینانه بیندیشم، به نظر می‌رسد در آینده قرار است که این ویروس با وجود کنترل شدن، گاه‌گاهی انسان‌ها را بیازارد و یا بیشتر به بهداشت و پیشگیری دعوت کند. پس لازم است مسئولیت مردم و دولت‌ها در مقابل این ویروس مشخص شده و اثرات آن بر سبک زندگی جهت ترسیم حد و حدود مسئولیت بررسی شود.

به لحاظ فقهی، حقوقی و اخلاقی خود بیماری واگیر یا همه‌گیر به عنوان یک امر طبیعی موضوع حکم نیست؛ زیرا اساساً آنچه در بیماری اتفاق می‌افتد، موضوع طبیعی است که البته موجب اختلال در عملکرد یا ناراحتی و حتی مرگ برای شخص می‌گردد و از آن رو که ابتلا به آن گسترده و مسری بوده آن را بیماری واگیر و همه‌گیر می‌نامند. با توجه به جایگاه مقوله حیات در نظام‌های هنجاری، باید مبانی اخلاقی و حقوقی ناظر به مواجهه با مقوله حیات و سلامتی مورد توجه قرار گیرد. همچنین از آنجاکه این عمومی شدن خطر سبب عدم امنیت روانی نیز می‌گردد، به لحاظ اجتماعی عنصر امنیت روانی نیز اهمیت می‌یابد. ما در این مقاله مبانی فقهی مسئولیت دولت و مردم در قبال این بیماری که موجب تغییر در سبک زندگی دینی مردم شده است بررسی می‌کنیم و سبک زندگی دینی را جهت مشخص کردن حد و حدود مسئولیت‌ها.

موضوع قواعد و احکام فقهی و حقوقی در مواجهه با بیمار و بیماری، غالباً فعل یا ترک فعل است. در اینجا باید نسبت رفتار را با این گونه بیماری‌ها تبیین کرد. برای شناخت نسبت رفتار با بیماری همه‌گیر و ارائه قواعد مربوط با آن لازم است نوع بیماری به لحاظ ابتلا و شیوع بررسی شود. بررسی ویژگی‌های بیماری به عنوان طرف رابطه در قواعد و احکام حقوقی در دو سطح صورت می‌گیرد: نخست در سطح ابتلا و ویژگی‌های آن و دیگری در سطح چگونگی پیشگیری و مواجهه و درمان. به‌خوبی روشن است بحث دوم مترتب بر موضوع اول می‌باشد؛ یعنی زمانی می‌توان افعال مربوط به مواجهه را بررسی کرد که چگونگی ابتلا به بیماری و شیوع آن تبیین شده باشد. مسئولیت مردم و حکومت‌ها در این بحران چگونه است. نوع نگاه مذهبی مردم در مسئولیت‌پذیری و خودمدیریتی در بحران‌ها از جمله بیماری کرونا بسیار مشهود است و در مقابل بیماری باعث تغییر در مدل مراسمات مذهبی شده است. در مساجد با فاصله حضور یافتن و از تجمع پرهیز کردن نمونه‌این تغییرات است

در دوران کرونا، دین‌گرایی، خداآوری و اساساً باورها شکل و شمایل متفاوتی یافته اند و گویا باید توجه بیشتر به دین و خدا گرایی گسترده‌تری را انتظار داشته باشیم و پایبندی به باورها عمدتاً شکل جدی‌تر و جدیدتری به خود خواهد گرفت. هر چند این یکی از فرصت‌ها و زیبایی‌های جدید در زندگی ماوراگرایی ماست اما تهدیدات ویژه ای را هم در پاسخ به نیازهای عاطفی و زندگی دینی انسان معاصر به ارمغان می‌آورد.

حوادث و بیماری‌ها باعث می‌شوند که انسان افزون بر توجه به پاسخگویی به نیازهای جسمی و درمانی، به نیازهای روحی و روانی نیز اهمیت دهد. در این میان دینداران و مذهبی‌ها به سبب وابستگی به آئین خاص می‌توانند موجبات التیام خود و دیگر انسان‌ها را فراهم آورند اما غیر متدینان از خلا معنوی رنج می‌برند. پیروان ادیان، به‌ویژه دین اسلام با کتاب و سنت به یاری خود و دیگران می‌آیند. شیعه و مکتب اهل بیت (ع) دارای آموزه‌های الهی، توصیه‌های معصومان (ع) و به‌ویژه ادعیه و پناهگاه تمام لحظه‌های مراجعه‌کنندگان است.

۴- پیشینه تحقیق

با توجه به عنوان پایان نامه که موضوع جدیدی می‌باشد مطالعات کتابخانه‌ای کمی انجام شده و مختصراً به چند مورد بیان می‌شود.

علیرضا فتحی (۱۴۰۰) در پایان نامه خود تحت عنوان مسئولیت دولت در قبال بیماران مبتلا به کرونا بیان می‌دارد. این پژوهش به بررسی مبانی و قلمرو مسئولیت مدنی دولت در قبال کرونا و وضع حقوقی تقویم خسارت مبتلایان به کرونا پرداخته است. نتایج این تحقیق نشان داد که در خصوص مسئولیت دولت در برابر خسارات نیز اگرچه برخی از اقدامات دولت را می‌توان با استناد به قواعدی نظیر قاعده احسان و اجرای قانون اهم توجیه نموده و وی را از مسئولیت رهاوند، اما هیچ توجیهی برای برخی فعل‌ها یا ترک فعل‌ها، نظیر عدم اعمال محدودیت‌های ضروری در زمان مقتضی وجود ندارد؛ بنابراین، دولت بر طبق اصول حقوقی و شرعی واجد مسئولیت مدنی خواهد بود. علاوه بر این، به نظر می‌رسد نظریه قرارداد اجتماعی، ناکارآمدی مبانی سنتی، نظریه دولت متعارف و نظریه دولت مسئول، از جمله مهم‌ترین مبانی جبران خسارت از بزه دیدگان توسط دولت می‌باشند.

جواد چنانی خلفی (۱۴۰۰) در پایان نامه خود تحت عنوان بررسی تاثیر کرونا بر صادرات شرکت‌های کوچک و متوسط هدف از تحقیق حاضر، بررسی تاثیر کرونا بر صادرات شرکت‌های کوچک و متوسط بود. نتایج تحقیق نشان داد: کرونا بر عرضه و تقاضا در شرکت‌های کوچک و متوسط تاثیر مثبت و معنادار دارد. کرونا بر درآمد شرکت‌های کوچک و متوسط تاثیر منفی و معنادار دارد. کرونا بر مشاغل و حقوق کارمندان شرکت‌های کوچک و متوسط تاثیر مثبت و معنادار دارد. کرونا بر در دسترس بودن منابع مالی برای شرکت‌های کوچک و متوسط تاثیر مثبت و معنادار دارد.

شهناز نوحی (۱۳۹۹) در مقاله خود تحت عنوان نقش سلامت معنوی و مقابله مذهبی در پیش‌بینی اضطراب مرگ در بیماران مبتلا به ویروس کرونا نتایج نشان داد سلامت معنوی و مقابله مذهبی می‌تواند اضطراب مرگ را در بیماران و با تقویت ابعاد

معنویت می توان اضطراب مبتلا به ویروس کرونا پیشب بینی کند مرگ ناشی از بیماری را در بیماران مبتلا به کرونا کاهش داد.

حسین ایمانی جاجرمی (۱۳۹۹) در مقاله خود تحت عنوان پیامدهای اجتماعی شیوع ویروس کرونا در جامعه ایران داده های به دست آمده نشان می دهد که این بحران بر حوزه هایی چون خانواده و آموزش، روابط کار و برخی گروه های اجتماعی مانند زنان، کودکان، صاحبان مشاغل خرد و مهاجران بیشترین پیامدها را داشته است. در پایان مقاله راه کارهایی مانند ضروت اتخاذ رویکرد انسجام اجتماعی به موازات سیاست فاصله اجتماعی پیشنهاد شده است.

سید مهدی جوکار (۱۴۰۰) در مقاله خود تحت عنوان مبانی فقهی حقوقی تکالیف دولت در وجوب پیشگیری و کنترل بیماری های مسری بیان می دارد. در فقه امامیه و قوانین ایران، عقلا و شرعا می توان بر اساس ضوابطی روشن تحت عنوان رابطه استناد، تکالیف و مسئولیت هایی مشخص و مستند به ادله اربعه و قواعد فقهی در وجوب پیشگیری و کنترل بیماری های مسری خصوصا کرونا برای دولت اسلامی قائل شد.

۵-اهداف تحقیق

۵-۱هدف اصلی:

بررسی مبانی فقهی مسئولیت در برابر بیماری کرونا و تغییر سبک زندگی دینی.

۵-۲هدف فرعی

۱. ارتباط فقهی مسئولیت در برابر بیماری کرونا و تغییر سبک زندگی دینی.
۲. تبیین مبانی فقهی مسئولیت در برابر بیماری کرونا و تغییر سبک زندگی دینی.
۳. آثار مبانی فقهی مسئولیت در برابر بیماری کرونا و تغییر سبک زندگی دینی.

۶-سوالات تحقیق

۶-۱سوال اصلی:

مبانی فقهی مسئولیت در برابر کرونا و سبک زندگی دینی چیست؟

۶-۲سوالات فرعی:

۱. تاثیر مسئولیت پذیری مردم در برابر کرونا و تغییر سبک زندگی چیست؟
۲. تاثیر مسئولیت پذیری دولت در برابر کرونا و تغییر سبک زندگی چیست؟
۳. تغییر سبک زندگی دینی در کرونا چه مسئولیتهایی به همراه دارد؟

۷-فرضیات تحقیق

۷-۱فرضیه اصلی:

به لحاظ فقهی، حقوقی و اخلاقی خود بیماری واگیر یا همه گیر (کرونا) به عنوان یک امر طبیعی موضوع حکم نیست از سوی دیگر باورهای مذهبی و دینی مانند یک سپر در برابر عوامل فشار زندگی عمل می کند

۷-۲ فرضیات فرعی:

۱. هدف اصلی و اساسی در مسئولیت‌پذیری مردم در راهبرد بهداشتی، پیشبرد و ارتقای سلامت و همچنین ارتقای کیفیت زندگی آنهاست و بدین معناست با توانمند سازی مردم و جوامع و توسعه شیوه زندگی سالم که امید است در توسعه و تعهد حمایت سیاسی و ساختاری و سرمایه گذاری برای آموزش سلامت در کشور موثر باشد.

۲. بررسی قوانین و مقررات مرتبط نشان میدهد که بیماریهای واگیردار در صورت شیوع عمومی، از مصادیق «بحران» محسوب میشود و لذا باید تدابیر متناسب با بحران در مورد آنها اجرایی گردد.

۳. حوادث و شرور طبیعی و حتی انسانی ممکن است برای برخی از اشخاص ضعف های اعتقادی و اخلاقی به وجود آورد و باید زمینه های روی آوردن به خدا و دین‌گرایی بیشتر فراهم شود.

روش گردآوری اطلاعات (میدانی، کتابخانه ای)

۸- روش گردآوری اطلاعات

مرحله اول: گردآوری اطلاعات به منابع کتابخانه‌ای رجوع کرده، کتابهایی مربوط به فقه و حقوق است مورد مطالعه قرار داده و با تهیه برگه از محتویات این آثار خواهم پرداخت.

مرحله دوم به مقالات موجود و مربوط به موضوع مراجعه کرده و مورد استفاده قرار خواهد گرفت.

در مرحله سوم: با مراجعه به سایت های اینترنتی و دانشگاهی از مقالات جدیدی که نویسندگان و محققین در فیش برداری شده است.

۹- سازماندهی تحقیق

در این تحقیق در فصل اول کلیات و مفاهیم نظری خواهد بود

در فصل دوم به تعریف ویروس کرونا و تاثیر آن بر زندگی

و در فصل سوم تاثیر کرونا بر فقه و حقوق زندگی و دین

و در نهایت نتیجه گیری و پیشنهادات در این تحقیق مورد نگارش قرار خواهد گرفت

۱۰- نتیجه گیری

بیماری کرونا ویروس کووید ۱۹ یک بیماری نوظهور است که علائم عمومی و اصلی آن عفونت است که باعث تب، سرفه خشک، خستگی و تنگی نفس است به لحاظ فقهی، حقوقی و اخلاقی خود بیماری واگیر به عنوان یک امر طبیعی موضوع حکم نیست، زیرا اساساً آنچه در بیماری اتفاق می‌افتد موضوع طبیعی است اما به جهت اهمیت حیات در نظام‌های هنجاری باید مبانی اخلاقی و حقوقی آن را مد نظر قرار داد

بیماری کرونا از جمله بیماریهای واگیرداری است که سرعت زیادی در سرایت دارد و می‌تواند برای برخی مبتلا شونده‌ها به‌ویژه سالمندان، بیماران زمینه ای و زنان باردار وسیله کشنده تلقی شود تا کنون بهترین راه برای مبارزه با آن پیشگیری است رعایت بهداشت و قرنطینه بهترین راهکار پیشگیرانه است مخفی نمودن بیماری و ارتباط با دیگر اعضای جامعه با فرد بیمار یکی از عوامل اساسی شیوع این بیماری است هر شخصی مسئولیت حفظ جان خود و دیگران را دارد و در صورت رعایت نکردن بهداشت شخصی و عمومی ضامن می‌باشد و اگر شخص ناقل بیماری باشد طبق حکم شرعی وابسته به قواعد فقهی (ضمان، تسبیب، اتلاف، لاضرر.) در صورتی که انتقال بیماری او منتهی به مرگ شود اگر انتقال ویروس عمدی باشد، یعنی ناقل بیماری با قصد قتل اقدام کند، شخص جانی قصاص می‌شود بعلاوه هزینه درمانی را چنانچه قابل توجه و سنگین باشد

اگر چه بر اساس نظریه دین پژوهان کلاسیک که معتقدند نسبت میان «رنج و بیماری» با گرایشات دینی اساسا مثبت است و این بیماری تهدید و دل نگرانی ها هستند که بستر روآوری انسانها به عوامل دیگر و عوامل ماوراء الطبیعی می‌شوند چرا که ضعیف مدرن به فرض آنکه صائب باشد و به تحقق هم رسیده باشد خلا معنوی را پدید می‌آورد که موجب عطش نوعی حسرت وجودی در انسانها است این قبیل افراد در اولین موقعیت مستعدی که قرار بگیرند، نظر همین کرونا، واکنش های دینی و معنوی بیشتری از خودشان نشان می دهند. بیماری کرونا باعث شد که در سراسر جهان مردم به دین و خدا بیشتر روی آورند و پیشرفته ترین تجهیزات پزشکی هم نتوانستند درمانی برای این بیماری داشته باشند و مردم به واقعیت درونی خود که خدا و دین باشد روی آوردند و در کشور ما این امر بیشتر نمایان شد و با لحاظ اینکه مساجد و اماکن زیارتی بسته شدند و مردم به صورت مجازی توانستند ارتباط برقرار کنند و با توکل و آرامش درونی و حفظ بهداشت به این امر کنار بیایند. در دوران کرونا دین‌گرایی، خداواری و اساسا باورها شکل و شمایل متفاوتی یافتند و گویا باید توجه بیشتری به دین و خدا گرای داشته باشیم.

منابع

۱. ابن منظور، ابوالفضل، جمال الدین، محمد بن مکرم (۱۴۱۴)، لسان العرب، ۱۵ جلد، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، دار صادر، بیروت، لبنان
۲. ابن منظور، ابوالفضل، جمال الدین، محمد بن مکرم، لسان العرب، ۱۵ جلد، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دارصادر، بیروت- لبنان، سوم، ۱۴۱۴ ه ق
۳. امام خمینی، روح‌ال... (۱۳۸۶) تحریر الوسیله، جلد دوم، چاپ و نشر عروج، تهران، انتشارات مجد
۴. آیت ... خامنه ای، سید علی، (۱۳۹۸)، دانشنامه گنجینه معارف.
۵. جزایری، سید محمد جعفر (۱۳۸۵)، شرح منتهی الدرایه، جلد ۴، فقاقت
۶. جزری، ابن اثیر، مبارک بن محمد، النهایه فی غریب الحدیث و الاثر، ۵ جلد، موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، قم - ایران، اول، ه ق
۷. جزری، ابن اثیر، مبارک بن محمد، النهایه فی غریب الحدیث و الاثر، ۵ جلد، موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، قم - ایران
۸. جهانگیر، عیسی (۱۳۹۱)، شیعه در فضای سایبر، رویکردی اجتماعی، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۹. جوکار، سید مهدی (۱۴۰۰)، مبانی فقهی حقوقی تکالیف دولت در وجوب پیشگیری و کنترل بیماری‌های مسری (مطالعه موردی کرونا)، مجله حقوق پزشکی، دوره پانزدهم، شماره پنجاه و ششم
۱۰. خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران ایرنا، بررسی مسئولیت قانونی بیماران مبتلا به کرونا، ۱۶ اسفند، ۱۳۹۸
۱۱. خوئی، ابوالقاسم (۱۳۹۰)، احکام جامع الماسئل پزشکی، چاپ ال، قم، ایران
۱۲. دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران (۱۳۹۹)، نتایج موج سوم نظرسنجی کرونا
۱۳. دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران (۱۶ تا ۱۹ فروردین ۱۳۹۹ الف) نتایج موج سوم نظرسنجی کرونا
۱۴. دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۹۱) تفسیر موضوعی نهج‌البلاغه، تدوین نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، معاونت پژوهشی، قم، دفتر نشر معارف.
۱۵. دین آنلاین (۱۳۹۹) تعطیلی این مکان مقدس یا حقوق مذهبی افراد منافات دارد، حکومت دخالت نکند قابل دسترسی در اینترنت به نشانی <http://www.dinonline.com/conternr/16108>
۱۶. سراج زاده، حسین، جواهری، فاطمه و سمیه ولایتی خواجه (۱۳۹۲)، دین و سلامت، آزمون اثر دین‌داری بر سلامت در میان نمونه‌ای از دانشجویان فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیست و چهارم، شماره ۴۹، صص ۵۵-۷۷
۱۷. سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین الموسوی (۱۳۶۸)، نهج‌البلاغه، ترجمه سید جعفر شهیدی، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، چاپ اول.

۱۸. سید رضی، ابوالحسن، محمد بن الحسین (۱۳۷۴) نهج البلاغه، خورشید بی غروب، ترجمه عبدالمجید معادیخواه، تهران، ذره، چاپ اول
۱۹. شهید ثانی، (۱۴۱۶)، مسالک الافهام، موسسه معارف الاسلامیه، جلد ۱۲.
۲۰. صاحب بن عباد، کافی الکفاه، اسماعیل بن عباد، (۱۴۱۴) المحيط فی اللغه، ۱۰ جلد، عالم الکتاب، بیروت، لبنان اول
۲۱. صاحب بن عباد، کافی الکفاه، اسماعیل بن عباد، المحيط فی اللغه، ۱۰ جلد عالم الکتاب، بیروت - لبنان، اول، ۱۴۱۴، ه ق
۲۲. صادق نیا، مهرباب (۱۳۹۹)، کرونا دست های زمینی ترین آدم را رو به آسمان کرد خبرگزاری رسا، قابل دسترس در اینترنت به نشانی <http://rasanews.ir/fa/news/646541>
۲۳. فیض، علی اکبر (مشکینی) (۱۳۷۱)، اصطلاحات الاصول، ج ۱، چ دوم، الهادی
۲۴. فیومی، احمد بن محمد مقری، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، در یک جلد، منشورات دارالرضی، قم، ایران، اول
۲۵. فیومی، احمد بن محمد مقری، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، در یک جلد، منشورات دارالرضی، قم - ایران، اول، ه ق
۲۶. قافی، حسین، شریعتی، سعید (۱۳۹۷)، اصول فقه کاربردی، تهران، انتشارات سمت
۲۷. کمالوند، پیمان (۱۳۹۹)، در کشاکش علم و دین از ستیز تا کرنش به دنبال راهی برای رهایی، ادیان نیوز، قابل دسترس در اینترنت به نشانی: adyanews.com
۲۸. مازندرانی، محمد صالح بن احمد بن شمس سروی (۱۳۸۲) شرح الکافی، ۱۲ جلد، المكتبه الاسلامیه، تهران، ایران
۲۹. محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۲)، قواعد فقه، مرکز نشر علوم اسلامی
۳۰. محمد عبد الحرم، معجم المصطلحات و الالفاظ الفقهی، ۳ جلد
۳۱. محمود عبدالرحمان، معجم المصطلحات و الالفاظ الفقهی، ۳ جلد، ه ق
۳۲. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۸۹)، بزرگ ترین فریضه، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی
۳۳. مطهری، احمد، (۱۳۶۴)، مستند تحریر الوسیله، جلد ۲، هاشم نوری، بی نا
۳۴. نائینی، محمد حسین، (۱۳۸۶) اجود التقریرات، جلد دوم، چاپ دوم، کتابفروشی مصطفوی، قم
۳۵. واسطی، زبیدی، حنفی، محب الدین، سید محمد مرتضی حسینی، (۱۴۱۴)، تاج العروس من جواهر القاموس، ۲۰ جلد، دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع، بیروت، لبنان اول.
۳۶. یوسفی، علی، صدیق اورعی، غلامرضا، کهنسال، علیرضا و فهیمه مکرری زاده (۱۳۹۱)، مجله مطالعات اجتماعی ایران دوره ششم، شماره ۳ و ۴ (پیاپی ۱۹ و ۲۰) پاییز و زمستان، صص ۱۸۰-۱۹۸
37. Hale, Webster, Philips and Kiara, (2020). oxford covid 19 government response tracker
38. Khaleghparast H, et al. Legal Analysis of Social Security in Iran. Social Welfare Research Quarterly. 2017;17(64):21. [Persian].
39. Kolini M, Al-Kafi. Corrected by Ghaffari and others. Tehran: Islamic Books House; 2010. [Arabic].
40. Makarem Shirazi N. Nemuneh Interpretation. Tehran: Dar kotob eslamyeh; 1992. [Persian].
41. Payende A. Nahj al-Fasaha. Tehran: The World of Knowledge; 1984. [Arabic].
42. Rezaei Esfahani M. Quran Interpretation. Qom: Quran Interpretation and Sciences Research; 2008.
43. Rostamian M. Article on the study of responsibility and conscientiousness from the perspective of the Qur'an and hadiths. Journal of Wisdom of the Ahl al-Bayt. 2014;1(2):33. [Persian].